

epitrahélión →papi öltözet 1.

Erasmus, Johannis (Soltwedel, 1550–Kolozsvár, 1601. márc. 17.)

Flamand származású, unit. egyházi író. Emdenben, Frankfurtban, majd Antwerpenben nyomdai korrektor, iskolamester; latin és flamand nyelven írt antitrinitárius művei miatt Kelet-közép-Európába menekült. Krakkóban élt, mérsékeltebb dogmatikai álláspontról folytatott vitát Fausto Sozzinival. 1588-ban Erdélybe került, s 1593-tól a kolozsvári szász unit. gyülekezet lelkésze volt. Mérsékeltebb antitrinitarizmusa radikális egyházszervezeti és erkölcsfilozófiai nézetekkel párosult. Erdélyben írott művei elvesztek.

Irod.: DÁN Róbert, *Erasmus Johannis „Világos bizonyítékai”*, ItK, 1983.

Balázs Mihály

Erasmus hatása

Desiderius Erasmus (1466–1536) mo.-i hatása három fő területen mutatkozik meg: filológia tevékenysége, teológiai-etikai nézetei és morálfilozófiai tanításai találtak követőkre. Több adat támasztja alá, hogy legfontosabb műveiből hamar felbukkantak példányok Mo.-on is, van, amelyikből már a megjelenés évében. Némelyiket igen sok kézírásos megjegyzéssel látták el. Kortársai közül Erasmust többen személyesen ismerték vagy leveleztek vele.

A klasszikus szerzők kiadásában az egri püspöki székhelyen tevékenykedő humanista, Matthaëus Fortunatus Pannoniusz követte a mestert. Seneca Maior természettudományos munkáját rendezte sajtó alá (*Naturalis quaestionum libri VII*, Velence, 1523). Az Erasmus által már korábban kiadott szöveget több száz helyen javította. Munkájáról Erasmus többször is elismeréssel nyilatkozott; javításait átvette 1529-es, átdolgozott Seneca-kötetében, a címlapon is feltüntetve nevét. Fortunatus mutatványokat közölt tervezett Plinius-kiadásából, de az egész mű nem jelent meg.

Jacobus →Piso személyesen ismerte Erasmust, több magyar kortársa az ő biztatására kereste a kapcsolatot a mesterrel.

Levelezőpartnerei között volt Mária királyné udvari papja, Johannes Henckel; a királyné titkára, →Oláh Miklós; a Thurzó fivérek és Kassai Antoninus János orvos, aki Bázelen hónapokig kezelte Erasmust. A magyar humanisták leveleiben felbukkannak Erasmus jellemző nézetei. Etikai megfontolások alapján rajzolódik ki pl. a középkori klerikusokkal szembeállítható, világi értelmiség képe, amelynek tagjai szellemi és anyagi függetlenséget élveznek, tudományos munkásságuk révén megbecsült tagjaivá válhatnak a társadalomnak. A levelezésben megjelenik Erasmus elhatárolódása a lutheri reformációtól. Hatása politikai kérdésekben is kimutatható. A Mohács utáni kettős királyválasztás polgárháborúval fenyegetett. A politikai elit tagjai közül sokan Erasmus szellemében törekedtek a belső egységre, belátva, hogy a nemzeti összefogás egyben európai érdek is. →Brodarics István a törökkel való egyezkedés híve, az alkalmazkodást hirdeti. →Magyari István vitairatának (*Az országokban való sok romlásoknak okairól*, Sárvár, 1602) utolsó részében, amelyben a romlásból kivezető út lehetőségeit vizsgálja, ugyancsak Erasmus hatását (*Querela pacis*, 1517) látja a kutatás. A háborúellenesség Erasmus-féle megfogalmazása a Rákóczi-szabadságharc idején is kimutatható Missovitcz Mihálynak a Thessedik Pál neve alatt megjelent munkájában (*Querimonia Charitatis*, Késmárk, 1708).

Erasmus filológiai tevékenységének betetőzése bibliakritikai munkássága: a Vulgátánál pontosabb és hitelesebb szöveget akart elkészíteni, a források tudományos igényű vizsgálata alapján. Ennek eredménye görög–latin Újszövetség-kiadása és kommentárjai (1515–16). Mo.-i hatása a legnagyobb mértékben ezen a területen mutatkozik meg, az 1530-as évek bibliafordításaiban. A fordítókat nemcsak az az erasmusi gondolat vezérelte, hogy minden nemzet a maga nyelvén olvashassa a Szentírást, hanem a humanista bibliakritika szigorúsága is. Erasmus kiadása nyomán láttak hozzá a munkához. Az első teljes egészében magyar nyelvű nyomtatott könyv éppen

hatását. Erasmus önálló művet szentelt a témának (*De parabolis sive similibus*, 1512). Pesti egy ötnyelvű szótárt ellátott magyar kiegészítésekkel (Bécs, 1538), ennek előszavában Erasmus szellemében nyilatkozik arról, hogy munkájával a közhasznót kívánja szolgálni. →Sylvester János a krakkói egyetemen Leonhardt Cox tanítványaként ismerkedett meg az erasmista gondolatokkal. Lefordította a teljes Újszövetséget (Sárvár-Újsziget, 1541). Ez az első, Mo.-on előállított magyar nyelvű könyv. A filológiai pontosság igénye sok esetben az érthetőség, a könnyű olvashatóság rovására megy. A munka később még egyszer megjelent (Bécs, 1574). A fordításhoz csatolt magyarázatok közül kritikatörténeti szempontból igen értékes „Az olyan igékről való tanulság, amelyek nem tulajdon jegyzisben vitétnék” c. fejtegetés. Sylvester bizonyosan hatással volt Erasmus vélekedése a metaforikus kifejezés erejéről: a virágénekek költői értékét a képes beszédben látja. Sylvester megtestesítette a „homo trilinguis” erasmusi eszményét. A szent nyelvekben való jártasságát kamatoztatva a bécsi egyetemen 1543-tól a héber, 1546-tól 1550-ig a görög nyelv professzora volt.

A magyar erasmisták munkássága meghatározó jelentőségű a magyar irodalmi nyelv kialakításában, amint ezt nemcsak fordítói eredményeik, hanem elméleti megnyilatkozásaik is világossá teszik. Saját tevékenységükről szólva hangsúlyozzák a hasznosságot, az oktató szándékot. Ugyanakkor azzal is tisztában vannak, hogy céljuk eléréséhez meg kell találniuk a megfelelő nyelvi formát, azaz a mondandó tetszetős, a lelket és az értelmet megragadni képes megfogalmazását. A magyar nyelv kiművelésének programja pontosan illeszkedik a korabeli szellemi mozgalmakhoz: ebben az időben vált Európa-szerte a nemzeti önazonosság jellemző kifejezőjévé a nemzeti nyelv. A humanista körökben korábban barbárnak tartott, lenézett vulgáris nyelvekre egyre több figyelmet fordítottak, így az anyanyelv a latin mellett mind nagyobb szerepet kapott a kommunikáció legkülönbö-

zőbb területein. A cél az volt, hogy a nemzeti nyelv is elérje a klasszikus latin tökéletességét. Az igényes nyelvhaszná-lathoz az antik szerzők szövegei és a retorika szabályai, a nyelvi rendszer rögzítéséhez a latin →grammatikák szolgáltak mintául. A párhuzamos nyelvtani feldolgozások eredményeként elkerülhetetlen volt a felismerés: az egyes nemzeti nyelvek nem minden tekintetben feleltethetők meg a latinnak. Az egyedi sajátosságok szabályszerűségeinek megfogalmazásával kezdődött az élő európai nyelvek grammatikáinak kialakulása, egyszersmind a nyelvi normák rögzítése. A magyar erasmisták munkásságából e tekintetben kiemelkedik Sylvester János latin–magyar nyelvtana, a *Grammatica Hungarolatina* (Sárvár-Újsziget, 1539).

A kifejező nyelvi fordulatok, közmondások gyűjtése Mo.-on is elterjedt. A minta Erasmus volt, aki *Adagiorum collectanea* (1500), majd *Adagiorum chiliades* (1508, 1515) és *Apophthegmata* (1531) c. munkáiban görög mondásokat adott közre. →Baranyai Decsi János összeállítása (*Adagiorum graeco-latino-ungaricorum chiliades quinque*, Bártfa, 1598) nemcsak a görög–latin anyag fordítását tartalmazza, hanem sok eredeti magyar szólást is megőrzött.

Erasmus teológiai nézetei is találtak magyar követőkre. A tridenti zsinat harmadik szakaszában a magyar kat. egyházat →Dudith András képviselte. Az egyház belső reformját sürgetve fellépett Erasmus műveinek védelmében. Indítványait ellenszenvvel fogadták, emiatt vissza is rendelték a zsinatról. Erasmus hatása jelentősebb volt prot. körökben. Lutherrel való ellentétei miatt Wittenbergben Luther halála után ismerkedhetett meg a hallgatóság Erasmus munkásságával. Ebben nagy szerepe volt Melanchthonnak. Filológiai vonatkozásban jelentős Euripidész tragédiáinak népszerűsítése. Erasmus két darabot fordított latinra (*Hecuba et Iphigenia in Aulide*, 1507), Melanchthon a teljes Euripidészt kiadatta latinul (1558). Így közvetve Erasmusmal is összefüggésbe hozható az a magyar *Iphigenia*-fordítás, amelyből 76

sor maradt fenn, egy 1575–80 között készült szebeni nyomtatvány töredékében. Továbbra is hatottak Erasmus teológiai nézetei is. A Szentháromság kérdésében kifejtett kritikus álláspontja a →radikális reformáció köreiben volt népszerű. A prot. martirologia és apokaliptika sokat merített Erasmusnak azokból az írásaiból, amelyek az áldozatvállalás, a tűrés és az apokaliptikus várakozás magatartásmintáival szolgáltak.

A 16–17. sz. fordulóján kezdett érdeklődni a prot. értelmiség Erasmus filozófiája iránt. A korszak újszoitokus eszmeáramlataival sok rokonságot mutattak morális elvei, amelyek a belső függetlenség megvalósításával kínáltak életprogramot a kiábrándult, az ország sorsáért aggódó értelmiség számára. Egyik fontos erkölcs-filozófiai munkáját (*Enchiridion militis Christiani*, 1504) Salánki György teljes egészében lefordította (*Roterodami Részmannak a keresztyén vitézséget tanító [...] könyvecskéje*, Leiden, 1627).

Műveiből adtak ki a magyar nyomdák is, főként iskolai használatra. Erasmus rendezte sajtó alá Senecának az erényekre vonatkozó bölcs mondásait (1514); ez volt az alapja egy 1539-es brassói redakciónak. Ugyanakkor, ugyanott jelent meg egy összeállítás Cato és Ausonius műveiből, feltehetően ugyancsak egy Erasmus-féle szerkesztmény nyomán. A brassói nyomdász, Johann →Honter készített egy kivonatot az *Adagiából* (Brassó, 1541). Hasonló szemelvénygyűjteményt később (1591) Debrecenben is összeállítottak. *Az erkölcsnek tisztességes (emberséges) volta, kire tanít Erasmus* (Debrecen, 1591) az iskolás gyerekek viselkedésének szabályait tárgyalja, Erasmus illetmánának (*Civilitas morum*, 1530) egy 1537-es német átdolgozása alapján. Megjelent görög–latin Újszövetség-kiadása (Brassó, 1557). Egy pedagógiai értekezéseket tartalmazó kötetben napvilágot látott *De ratione studii* (1511) c. munkája (Sárospatak, 1652). A latintanulás elősegítésére beszédgyakorló könyvecskéjéből (1516) válogattak (*Colloquia aliquot familiaria, in usum puerorum linguae latinae studio-sorum selecta*, Debrecen, 1701). →Cso-

konai tervezte *A bolondság dicsérete* címmel Erasmus legismertebb szatirikus művének (*Encomium moriae sive laus stultitiae*, 1509) a lefordítását és kiadását (1794), de tervét nem tudta megvalósítani.

Kiad.: BHA 34, 2002; *Esopus fabulaji, melyeket mastan magyar nyelvre fordított Pesthi Gabriel*, hasonmás, kiad. VARJAS Béla, Bp., 1950; PESTI Gábor, *Nomenclatura sex linguarum...*, hasonmás, kiad. MOLNÁR József, Bp., 1975 (*Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium*, 2); BHA 1, 1960; BHA 22, 1989; BARANYAI DECSI János, *Adagiorum...*, hasonmás, kiad. MOLNÁR József, Bp., 1978 (*Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium*, 5); *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, kiad. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982 (Magyar Remekírók) (magyar humanisták levelei Erasmushoz).

Irod.: TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp., 1941; BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958; Rabán GERÉZDI, *Érasme et la Hongrie*, in *Littérature hongroise – littérature européenne*, Bp., 1964; Uő, *Az erasmista Komjáti Bendek*, in Uő, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., 1968; ESZE Tamás, *Erasmus nyomai Magyarországon a 18. század elején*, Debrecen, 1970 (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának közleményei, 67); W. Keith PERCIVAL, *Grammar and Rhetoric in the renaissance*, in *Renaissance Eloquence. Studies in the theory and practice of Renaissance rhetoric*, ed. James J. MURPHY, Berkeley, 1983; Mirko TAVONI, *Latino, grammatica, volgare. Storia di una questione umanistica*, Padova, 1984; Stephan FÜSSEL, „Barbarus sermo fugiat...”. *Über das Verhältnis der Humanisten zur Volkssprache*, in *Bild und Wort. Mittelalter – Humanismus – Reformation*, Hrsg. Stephan FÜSSEL, Pirckheimer Jahrbuch, 1986; TÓTH Béla, *Erasmus szerepe a magyarországi református iskolázásban*, DMÉ, 1989–90; R. VÁRKONYI Ágnes, *Erasmus és tanítványai Közép-Európában. Alternatívák Mohács után 1526–1556*, Műhely, 1993; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből*, ItK, 1998; Joachim KNAPE, *Humanismus, Reformation, deutsche Sprache und Nation*, in *Nation und Sprache. Die*

Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart, Hrsg. Andreas GARDT, Berlin–New York, 2000; ÁCS Pál, *Erasmus és a 16. századi magyar értelmiség*, in Uő, „Az idő ósága”. *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., 2001; Uő, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*, in Uő, „Az idő ósága”, i. m.; Uő, *A Szent Makkabeusok nevei. Erasmus és a magyar protestáns mártírológia kezdetei*, in Uő, „Az idő ósága”, i. m.; Brian CUMMINGS, *The literary culture of the Reformation, Grammar and grace*, Oxford, 2002; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Erasmus és a 16. századi magyarországi értelmiség*, in Uő, „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a 15–16. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002 (HumRef, 28); Christine CHRIST VON WEDEL, *Hatással voltak-e a magyar erasmisták Erasmusra?*, ItK, 2003.

Bartók István

Erdély

A →Kárpát-medence legkeletibb, zárt egységet alkotó nagytája. Háromszög alakú területének nagysága hozzávetőleg azonos az Alföldével. Keleten és részben délen a Borsai-hágótól a Törcsvári-hágóig húzódó Keleti-Kárpátok alkotják határát Moldva és Havasalföld felé. Délen a Törcsvári-hágó és az Al-Duna között a Déli-Kárpátok választják el Havasalföldtől. Nyugati határát az →Alföld felé – →Broderics István 16. sz. eleji leírása szerint – a Kárpátoktól a Szörény felé húzódó hegyekkel lehet kijelölni. A szakirodalom ezeket a hegyeket – a Visó völgyétől a Marosig – ~i-peremhegyvidéknek vagy Keleti-szigethegységnek nevezi. A Marostól az Al-Dunáig a Déli-Kárpátokhoz tartozó Ruszka-havas, a Krassó–Szörényi-érchegység és az Almás húzódik. A három irányból határt alkotó hegyek összetett vonulatai ~ egy-egy középtájt (rész tájt) alkotják, amelyek a központi fekvésű ~i-medencét, a terület negyedik rész tájtát fogják közre.

~ elnevezése, amely a központi táj szemléletet tükrözi, a legrégebbi, a 11. sz.-tól használt nagytájneveink egyike. Az ország központi területei felől az *erdő elve*, az *erdő elü*, az *erdőn túli* kifejezés az

Alföldet és az ~i-medencét elválasztó hegyeket borító erdőkön túli területet jelölte. Latinul először *Ultrasyvaniának* nevezték, majd a 15. sz.-tól állandósult az önálló *Transylvania* forma. Az Árpád-kortól használt német *Siebenbürgen* ~ hét vármegyéjére utal. 1444-ben jelenik meg a magyar név román átvétele: *Ardeal*.

Az ~t alkotó középtájak mindegyike igen összetett, különböző kőzetekből felépülő és eltérő jellegű vidékek együttese. A Keleti-Kárpátok négy vonulata közül a Békás-szorostól kezdve a homokkőből felépülő hegyek főgerincén futott ~, ill. az ország keleti határa. A határt alkotó hegyvonulatokat szorosokon keresztül patakok törnek át (mint pl. a Gyimesi-szorosban a Tatros, az Ojtozi-szorosban az Ojtoz), amelyek a Kárpát-medencét elhagyva Moldva területén viszik vizüket a Szeretbe. A tönkök, hegyvonulatok között viszonylag magasan fekvő medencék és a hegyeket áttörő folyók völgyei nyújtottak lehetőséget a települések kialakulásához.

A Máramarosí-havasoktól délkelet felé húzódó hegyek közül a Gyergyói- és a Csíki-havasok alkotják az egykori Csíkszék keleti határát. Gyergyó északi részén a Tölgyes-patak gyűjti össze az elzárt, kis Bélbori- és Borszéki-medencék vizeit, és a Tölgyesi-szoroson keresztül hagyja el ~ területét. A Maros forrásvidékénél 800 m magasságban fekvő Gyergyói-medence Gyergyószentmiklóssal és az Olt völgyében levő Felcsíki- (759 m) és Alesíki-medence (657 m) Csíkszeredával alkotják Csík központi területeit. Az ~ délkeleti „sarkát” elfoglaló Háromszéket keletről, délkeletről félkörívben az Ojtozi- és a Bodza-szoros között húzódó Háromszéki- vagy Berecki-havasok határolják. A havasokból lefutó Fekete-ügy a Háromszéki-medencén keresztül viszi vizét az Oltba, amelynek jobb partján épült Háromszék egyik központja, Sepsiszentgyörgy. Az Olt nagy kanyarulattal veszi körbe a Baróti-hg.-et, amelytől északra a Kis-Küküllő forrásvidékéig a Hargita keleti vulkanikus vonulatai még Csík, nyugati része már Udvarhely területéhez tartoznak. Az Olt-kanyarulattól délre fekvő kis Barcasági- (Brassói-) me-